

Страшний чудовий світ новий

ІРИНА СТАРЧЕНКО

28 ЖОВТНЯ 2021

В одній із найбільш знакових антиутопій останніх десятиліть, «Оповіді служниці» Маргарет Етвуд, Командор — представник влади — на своє виправдання каже: «Ми хотіли як краще». І коли його обурено запитують: «Краще? Це — краще?», — він із філософськими інтонаціями відповідає: «Краще ніколи не буває для всіх. Комусь завжди гірше». Здається, це вкрай важлива формула для розуміння спроб утопійної трансформації людства та їхнього незмінного антиутопійного результату.

Суспільство — не гра з нульовою сумою, і зростання добробуту, прав і свобод для одних людей не означає автоматичного зменшення добробуту, прав і свобод для інших. Досвід розвинених демократичних суспільств показує, що розширення прав для тих, кого досі маргіналізували, нічого не забирає в раніше домінуючих груп, навпаки — робить суспільство комфортнішим і безпечнішим для всіх. Утім, емансипація одних означає ліквідацію або суттєве зменшення привілеїв для інших (як матеріальних чи соціальних, так і ефемернішого, але не менш важливого «відчуття власної значущості»), і за ці привілеї люди готові видерти очі ближньому своєму. У цьому немає логіки з погляду суспільства й історії, але це відбувається знов і знов, із будь-якого приводу, будь-де.

Скажімо, кому буде гірше, якщо жінки матимуть право голосу, отримають доступ до всіх гілок влади, освіти, професійного розвитку, зможуть носити штани, їздити на велосипеді, мати власність і рахунок у банку? Та всім буде краще, звісно, зокрема й чоловікам: із ними розділять тягар відповідальності за все на світі; вони отримають реальні вигоди від стабільнішого й розвиненішого суспільства, де освіту, професійні навички й силу вирішувати мають, умовно, не 50, а 100 % громадян. Але згадайте, як болісно реагували на ці зміни навіть у Європі, як усі — від політиків до вчених — волали про нібито питому неповноцінність жінок, як ми досі віднашлюємо з кров'ю різноманітні «залишкові явища» нерівноправності та як, зрештою, гальмується (чи й стрімко відкочується назад) процес емансипації жінок у найбільш консервативних суспільствах світу.

Імовірно, європейській жінці XIX сторіччя наше суспільство здалось би в певному сенсі утопійним. А чоловікові з того часу? Та навряд: якщо вірити сатиричним текстам кінця XIX століття, сучасна ситуація ніяк не вклалась би в його уявлення про «спільне благо». І хтозна, з чого він більше здивувався б, якби потрапив у сьогодення: із того, що ми можемо говорити з людиною на іншому краю світу за допомогою маленької кишенькової машинки, чи з того, що жінки в джинсах і футболках гуляють собі вулицями, сидять наодинці в кафе, водять авто, годують маля грудьми на лавочці у парку. Але сучасні чоловіки, які виростили за останні десятиліття, аж ніяк не відчують, що все це непоправно руйнує якісь прекрасні ідеали і відбирає у них права і свободи — наприклад, свободу порядкувати статками подружжя як своїми, право на вирішальний голос у родині, свободу бити і гвалтувати дружину, право забороняти їй робити щось і примушувати її до чогось; усе це досі здається прийнятним багатьом людям, але вже не належить до загальноновизнаних і юридично захищених привілеїв. Для раніше маргіналізованих груп усунення таких привілеїв стає рухом у бік утопії. Для колишніх еліт — навпаки. Будь-яка мрія про кращий світ зіштовхується з інтересами привілейованих груп і перетворюється на особистий жах для тих, хто вже ідеалізував своє

священне право на поточний стан речей і власне місце в ньому.

Суспільство, у якому всі всім задоволені, — або брехня, або мертвота.

Із другого боку, кожна спроба утопії рано чи пізно стає затісна для когось. Нам дико читати більшість старих літературних утопій — такими обмеженими й незатишними (а часто зовсім неприйнятними) вони здаються сьогодні. Уявлення про справедливість і належні права та свободи еволюціонують швидше, ніж будь-які реальні державні устрої, і ті мусять постійно «наздоганяти». Досконале суспільство за замовчуванням не може бути суспільством, де все організоване «як краще», бо ми й самі не знаємо сьогодні, як буде краще завтра. Ми уявлення не маємо, які питання раптово актуалізуються для нас через рік, два, десять, чого ми будемо добиватись і вагомість чого пристрасно доводити іншим. Суспільство, у якому всі всім задоволені, — або брехня, або мертвота.

Саме тому утопії в художній літературі й кіно — зникомий вид. Світ, у якому «все добре і всім добре», здається наївним, нецікавим — і неправдивим. Утопії, орієнтовані на дітей («Незнайко в Сонячному місті» Миколи Носова, цикл Кіра Буличова про Алісу Селезньову тощо), іще якось працюють, бо їхню поверховість можна виправдати тим, що саме таких наративів і потребує аудиторія. А от «дорослі» утопії («Полудень, ХХІІ сторіччя» братів Стругацьких, «Гра в бісер» Германа Гессе тощо) викликають багато серйозних запитань, навіть якщо нам дуже подобаються певні аспекти змальованих у них суспільств і загальний напрямок їхнього розвитку.

Одна з найцікавіших літературних утопій — це «Знедолені» Урсули Ле Гуїн, яка вже підзаголовком «Суперечлива утопія» («An Ambiguous Utopia») натякає на те, що просто не буде. Авторка намагається в межах однієї планети Анаррес уявити справедливе суспільство, не засноване на насильстві, терорі, репресіях, примусі, агресивній пропаганді, брехні тощо. Це реалістичний, серйозний, добре деталізований і тим надзвичайно цікавий світ, через призму якого можна проаналізувати саме питання можливості існування такої утопії та осмислити свої відчуття щодо неї. А відчуття справді суперечливі: з одного боку, ти розумієш важливість такого суспільства, поважаєш і часом навіть любиш його, а з другого, цей світ здається темним, тяжким, а головне — обмеженим. Його мешканці змалку добре засвоюють дозволені рамки й суворо дотримуються їх, щоб нічим не порушувати суспільного ладу й загального добробуту. «Свобода — це усвідомлена необхідність». Це дуже добре, про це мріємо всі ми

щодо наших суспільств — але текст показує, як така індоктринація автоматично обмежує індивідуальний світогляд і неминуче «забюрократизовує» всі адміністративні органи, хай які неформальні. Окрім того, нікуди не зникає проблема зовнішніх впливів. Планета Анаррес не тримає нікого силоміць, але мусить відгороджуватися від навколишнього світу — не те щоб «залізною завісою», та все ж старанно уникаючи контактів навіть із найближчими сусідами, звичайними недосконалими суспільствами, схожими на наші. А проте існування анарреської утопії можливе лише завдяки цьому сусідству — бо хаотичний, несправедливий, часто жорстокий до людей світ усе-таки більш гнучкий і відкритий до всього: свободи підприємництва, свободи думок, свободи експериментів. Він більш непередбачуваний і бурхливий, у ньому маса дурниць, шахрайства, конфліктів, непотрібного сміття, але все це робить його живішим і багатшим. І сюди, врешті-решт, можуть утекти люди, яким на Анарресі стає нестерпно. Утопія «Знедолених» доволі реалістична, ти віриш, що люди можуть так жити і що таке суспільство має багато цінного, та разом із головним героєм прагнеш вирватися з нього, «переростаєш» його в якийсь момент.

І навпаки, будь-яка антиутопія — це перш за все здійснення утопійних мрій певних людей. Цей жанр часто розглядають як наративи про абсолютно жахливе суспільство, де всім погано, де «все пішло не так», але насправді будь-яка антиутопія — як нафантазовані історії з книг і кіно, так і реальні історичні прецеденти — це чиясь реалізована утопія. Для Командорів у «Оповіді служниці». Для партійної еліти в Радянському Союзі, Північній Кореї, Китайській Народній Республіці. Для талібів у Афганістані. Для влади Росії в окупованому Криму. Для Кадирова і його численної родини в Чечні. Для різноманітних моторол і гіві в «народних республіках». Те, що перетворює життя багатьох людей на пекло, — це їхній особистий рай. Вони всім задоволені.

«Перша людина в космосі» нерозривно пов'язана зі зламаною щелепою Корольова і «шарашками».

Ба більше, ідеологи й конструктори цього «чудесного нового світу» зазвичай щиро впевнені, що так «краще» для суспільства загалом, для його існування тут і зараз і для історичного поступу. А незадоволені... Що ж, «краще ніколи не буває для всіх. Комуś завжди гірше». Станіслав Асеєв у книжці ««Світлий шлях»: історія одного концтабору», посеред описів неймовірного, нелюдського жаху, який мусив пережити, з аналітичним відстороненням зазначає: «Ізоляція» — це межа, переступивши яку, людина відчувається Богом, чинячи як диявол». І це важливий ключ до розуміння антиутопійної трансформації суспільств. Їхні

очільники відчувають свою моральну та історичну рацію, впевнені у справедливості мети, вірять у те, що працюють «на благо суспільства», навіть якщо визнають, що шлях до цього блага жорстокий і кривавий.

Найрозвиненіші системи такого типу обов'язково навчаються маніпулювати підпорядкованим суспільством, схилиючи більшість населення повірити в утопійність (чи принаймні безальтернативність) свого існування. У найтяжчих випадках це доходить до макабричних парадоксів — коли Сталіна щиро люблять, захищають і виправдовують і ті, чиї родичі були репресовані, і ті, хто сам потрапив у м'ясорубку його фантазій про кращий світ (як дотепно і страшно висловився Лев Рубінштейн, «Сталіна люблять досі. Люблять завзято і пристрасно. Люблять солодко й похмуро. Шалено і ніжно. Люблять не серцем або, не дай боже, мізками, а чимось надійнішим — переламаним хребтом, відбитою селезінкою і відшмаганою дупою. Така любов міцніша»). Ба більше, пропагандистські маніпуляції із суспільною свідомістю, як ми зараз бачимо, здатні створити відчуття ностальгії до відверто антиутопійного радянського режиму навіть у того покоління, яке народилося вже після розпаду Союзу. Ці люди мають змогу легко дізнатися про це суспільство та його страшні злочини, вони живуть у вільному світі з відкритими кордонами, їх виховують у дусі критичного мислення й аналітичного підходу до публічно доступної інформації — і все-таки «смачний пломбір», «перша людина в космосі» й «переможці фашизму» якимось чином витісняють із їхніх голів усе інше. Можна знов і знов пояснювати, що «смачний пломбір» існував паралельно з хронічним голодом, вічними «карточками» на хліб, колгоспним рабством і браком базових речей на кшталт туалетного паперу; що за красиве мармурове метро в Москві платили десятиріччями життя в запліснявілих бараках мільйони людей; що індустріалізація в інших країнах успішно відбувалася без гулагів; що «перша людина в космосі» нерозривно пов'язана зі зламанною щелепою Корольова і «шарашками», а «переможці фашизму» нічим, окрім газових камер і крематоріїв, від цього фашизму не відрізняються — але не допомагає. Це — непереборна сила утопії. Віри в прекрасне справедливе суспільство, до якого нібито ми вже колись наблизились і від якого наче не так вже й далеко відійшли. Простягни руку — й торкнешся кінчиками пальців.

Саме тому мені здається, що термін «дистопія» значно точніший і універсальний, ніж традиційний «антиутопія». «Антиутопія» — нібито антитеза до «утопії», приклад суспільства, де «все погано і всім погано». Насправді ж як реальні антиутопійні суспільства, так і художні роздуми на цю тему показують світ, у якому завжди є щирі й натхненні ідеологи світлого шляху, люди, які самовіддано працюють над утіленням уявлень про майбутнє щасливе життя, навіть якщо для цього тут і зараз потрібні вбивства, тортури, зґвалтування, промивання мізків, залізна завіса, терор, газові камери, табори смерті, депортації, геноцид і що завгодно ще. І тому варто говорити про дистопію як утопію, у якій щось пішло не так. Подібно до термінів «дисфункція», «дисбаланс», «дискомфорт», «дистопія» вказує на суперечливість і

різноспрямованість відхилень від нормального, природного порядку речей. Скидається на те, що дистопії охоплюють і те, що ми вважаємо утопіями, і те, що традиційно називаємо антиутопіями. Кожен із цих «розладів» — це патологія, у якій чиїсь уявлення про прекрасне утілюються через обмеження прав і свобод (чи й фізичне винищення) інших людей. Зазвичай ні до чого доброго це не призводить, тому антиутопійні сценарії (видимо негативні) превалюють над утопійними (видимо позитивними) як у реальному житті, так і в уявних світах. Проте що далі замислюєшся, то більше вони схожі на два боки того самого явища.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.